

*Halil Akkurt, “Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları (1960-1980)” **

Ferit Salim SANLI

Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

E-Mail: feritsalimsanli@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9010-5620

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Geliş Tarihi / Received: 01.12.2021 Kabul Tarihi / Accepted: 08.12.2021

Halil Akkurt tarafından 2019 yılında tamamlanan “Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları (1960-1980) başlıklı doktora tezi,¹ Türkiye Sosyal Bilimler Derneği nezdinde 2019 Genç Sosyal Bilimciler Ödülü’ne layık görülmüş ve bu tezi İmge Kitabevi aynı başlıkla 2020 yılında yayımlamıştır. Kitap kabaca 1960-1980 arasında Türk solu içerisinde yaşanan tartışmaları, ayrışmaları, bölünmeleri, tematik bir konu dâhilinde okuyucuya sunmuştur. 1960-1980 arası süreç, Türkiye’nin her alanda değişim/dönüşüm geçirdiği, gerçekleşen/gerçekleşmeyen askerî darbelere şahit olduğu, siyasal partilerin bilhassa 1965 seçimlerinden yelpazenin sağını yahut solunu temsil ettiği bir dönemdir. Dönemin oldukça sıcak siyasi atmosferi sadece öğrenci politizasyonu/polarizasyonu yahut toplumsal kamplaşmaları beraberinde getirmemiş; mezkûr atmosfer, fikir hareketlerine de sirayet ederek çeşitli doktrinler, düzen arayışları/teklifleri ortaya çıkmıştır. Akkurt’un eseri, bir tarihci titizlikle, dönemin Türk soluna damga vuran bütün önemli simalarına dair

* Halil Akkurt, *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları (1960-1980)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2020, 476 s.

¹ Halil Akkurt, *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları (1960-1980)*, Yıldız Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Dan: Prof. Dr. Elçin Macar, 2017, İstanbul.

birincil ve ikincil kaynaklarına müracaat ederek yazılmıştır ve Türk siyasi ve fikir tarihi/hayati çalışanlar için oldukça başarılı bir temel kaynak/başucu kitabı mahiyetindedir.

Akkurt'un eserinin odak noktası 1960-1980 arasında Türk solunun gündeminde olan Asya Tipi Üretim Tarzı(ATÜT) ve bu bağlamda Osmanlı toplum yapısı etrafında dönen hararetli tartışmalardır. Eser giriş kısmında ATÜT tartışmalarını da ihtiva edecek bir şekilde 1960'lı yıllarla beraber solun muhtelif konuları; "saf bir akademik ve entelektüel ilginin ötesinde, mevcut toplumsal yapıyı köklü bir dönüşüme uğratma amacına sahip bir siyasi konumlanış ekseninde"² tartıştığı hipotezini öne sürer. Historiografik arka planda ise Marksist bir kavram olan ATÜT'ün ortaya çıkışı sorgulanır. Marx'ın tarihin ilerleme tezinde, feodalizmden kapitalizme geçiş vardır ve bu şema Kara Avrupası'nı açıklayabilmektedir. Buna karşın söz konusu şema Doğu'yu açıklayamamaktadır çünkü mülkiyet ilişkilerinde durgunluk vardır. ATÜT, bu "açıklayamama" durumuna istinaden geliştirilmiş bir tezdır ve Akkurt'un işaret ettiği üzere Marx'ın çok üstünde durduğu bir kavram değildir, Engels bu kavramı genişletmiştir. Akkurt aktardığı bu bilgilerle esasında Türkiye'de kavram üzerine dönecek tartışmaların emarelerini okuyucuya hissettirmektedir. Bununla birlikte kavramın 1964 yılında Anti Stalinist bir motivasyonla Fransa'da revaçta olması³, kitabın ana başlığı ile oldukça ilgi çekicidir çünkü kitabın 156 numaralı dipnotunda da belirtildiği üzere 1960-1971 arasında Türkiye'deki sol üzerine çeviri yazın üzerinde Fransızca yayınlar %31 nispetinde olup birinci sıradadır.⁴

ATÜT'ün Türkiye'nin ilim camiasına girmesi de, bir önceki savı destekler nitelikte, 1964 yılında Selahattin Hilav tarafından yazılan bir makaleyle olmuştur. Şerif Mardin Hilav'ı takiben ATÜT üzerine muhtelif yazılar yazmış ancak kavramın popülerleşmesi ve Osmanlı toplum yapısına dair tartışma zeminine girmesi Sencer Divitçioğlu'nun 1966 yılında kaleme aldığı çalışma ile gerçekleşmiştir.⁵ Kavramın Türkiye'ye dâhilinde Fransız literatürünün etkisi açıktır ancak kavramın Türk solunun gündemine girmesinin ve gündeminde epeyce uzun süre kalmasının çok daha önemli sebepleri bulunmaktadır. Buradaki motivasyonun ana kaynağı ilmi değil siyasidir. Terim ayrıca ciddi bir kavram kargaşasına yol açmış hatta kavrama karşı çıkanlar bazen "bilerek ya da bilmeyerek" kavramı savunan tezleri sunmuşlardır.⁶ Akkurt'un kitabın farklı yerlerinde Avcıoğlu ve Belli 'ye dair aktarımları bu yargıyı pekiştirmektedir.

² Akkurt, *age*, s. 11.

³ *age.*, s. 30-35.

⁴ *age.*, s. 116.

⁵ *age.*, s. 113.

⁶ *age.*, s. 186.

Mesela ATÜT’e karşı çıkan Avcıoğlu’nun YÖN dergisinde, Mısırlı sosyalist İbrahim Ömer’in; “Mısır’ın Doğu feodalizminden kapitalizme geçme evresine ulaştığı ancak emperyalistlerin dışarıdan müdahaleleriyle bu gelişimin durdurulduğu” tezi işlenmişti. Doğu toplumlarının kendi iç evrimiyle kapitalizme geçemeyeceği tezine dayanan ATÜT’ün hilafında olan bu argüman YÖN’de alkışlanmıştı. Ancak aynı mecmuada, Türkiye’yi ATÜT dairesinde değerlendiren Yves Lacoste “az gelişmiş ülkeler konusunda otorite olarak” takdim edilmiş hatta kitap Avcıoğlu’nun eşi tarafından çevrilmişti. Bu esere takdim yazısı sunan Doğan Avcıoğlu ise kitapta yer alan ATÜT kavramını hiç kullanmayarak, Lacoste’nin aksine az gelişmişliğin temel sebebini iç sebeplerden ziyade dış yapıya kaydırmıştı.⁷ Söz konusu örnek ayrıca Akkurt’un Avcıoğlu’na yönelik; “*Avcıoğlu kendisine yön vermeyecek bir tanımla vakit kaybetmek istemiyor, bugüne ve yarına dair bir çıkarsama yapmasına imkân tanıyacak Osmanlı toplumunun iç evrimiyle kapitalizme geçme ihtimali var mıydı sorusuyla ilgileniyordu*”⁸ tespitinin sağlaması niteliğindedir. Anti-feodal ve anti-emperyalist Mihri Belli ise başlangıçta, “az gelişmişliğin sebebini Doğu toplumlarının iç sebeplerinde arayan” feodalite tezini kabul etmeyen ATÜT’ü savunurken, bu kavramın kendi tezlerinde gedik açacağını sonradan fark etmiş⁹ ve bu sefer de ATÜT’ü sağ oportünist bir akım olarak gördüğü Avrupa komünizminin fikri olarak değerlendirmişti. Bu düşünceye göre sadece Avrupalılar iç dinamikleriyle kapitalizme geçebilirdi oysa gerek Bolşevikler gerek Çin Komünist Partisi daha 1930’larda bu düşünceyi reddetmişlerdi.¹⁰ Bu iki örnek kavramın “bilerek ve/veya bilmeyerek” nasıl kullanıldığına yönelik ikna edici veriler olması yanında esasında kavrama dair merakın ilmi motivasyonun ötesinde olduğunu da tebarüz etmektedir.

Kitap ATÜT’le beraber hararetlenen Osmanlı toplum yapısı tartışmalarının siyasi düzlemini ve ortaya atılan tezlerin dönemselliğini oldukça detaylı bir şekilde okuyucuya sunmaktadır. 1960’lı yılların önemli sol mahfilleri olan YÖN, Türkiye İşçi Partisi gibi kurumlara dair doygun bilgiler aktarılan eserde; Osmanlı toplum yapısının “feodalite” ile mi “ATÜT” ile mi yoksa Avcıoğlu’nun terkipçi zihniyetle “prekapitalizm” ile mi açıklanacağı üzerine yaşanan tartışmaların zamanlamaları sadece Türk fikir tarihi için değil Türk siyasi tarihi açısından da dikkat çekici mahiyettedir. Mesela ATÜT tezinin popülerleşmesinde en önemli

⁷ *age.*, s. 160-163. Akkurt bu noktada bir dipnot atarak, Avcıoğlu ile teşriki mesaisi olan Hasan Cemal’den şu iktibası yapmaktadır. “*Avcıoğlu bazı konularda işine gelen tarafları alarak inceden inceye eğerek kendi maksadına uygun düşen bazı ince bazı kalın saptırmaları severdi. Kimi zaman tarihi olayları da kendi amacına uygun düşecek tarzda kendine yontardı*”; bk. *age.*, 114 numaralı dipnot.

⁸ *age.*, s.293.

⁹ *age.*, s.453.

¹⁰ *age.*, s.406.

figür olan Divitçioğlu, kavrama karşı çıkan Avciöğlü'nu “kapıkulu sosyalizmi” ile suçlamıştır. TİP’in Genel Başkanı Aybar ise Divitçioğlu gibi ATÜT’ü desteklerken, “ceberrut devlet” geleneği olarak tarif ettiği Osmanlı tipi devletin CHP’de temsil edildiğini ileri sürmüştür. Aybar’ın bu tezi ileri sürdüğü esnada CHP’nin “Ortanın Solu” açılımına gitmiş olması, söz konusu argümanın zamanlaması açısından oldukça manidardır. Zira tarihî, tarihsel sosyolojik bir tartışma gibi görünen bu tezlerin arkasında tamamen siyasî güdüler bulunmaktadır. 1965 seçimlerinde, görece başarılı çıkan ve 1969 seçimlerine umutla bakan TİP, kendisi için “kapıkulu karşısında halk sınıfının” konumlandığı ve bu sınıfın demokratik yollarla sosyalizmi kurabileceği tezine dayanmak istemiştir. Divitçioğlu’nun ATÜT tezinden ve mezkûr polemikten hemen sonra TİP’e girmesi ise meselenin siyasallığına ayrı bir karine teşkil etmektedir. YÖN çevresi ise 1965 seçimlerinden sonra “sosyalizmin romantik dönemi sona erdi” diyerek, demokratik yollarla sosyalizmin iktidara gelmesinin mümkün olmadığı tezini işlerken belki de paradoksal şekilde CHP içerisindeki “Ortanın Solu” hareketine de destek verecekti. Ancak iki halde de YÖN, TİP’in karşısında konumlanacaktı.¹¹ Hâlbuki daha 1965 seçimleri öncesinde YÖN seçimlerde TİP’e destek vermiş, iki taraf 2. Kurtuluş Savaşı söyleminde birleşirken, 1966 yılında “ceberrut devlet” terimini kullanan Aybar’ın lügatine “zinde kuvvetler” kavramı müspet manada girmiştir.¹² Demek ki iki tarafın da ATÜT’ü sahiplenmesi yahut karşı çıkmaları aynı Belli örneğinde olduğu gibi siyasal pozisyonları ile belirlenecekti. Aslında bu tartışmalara dair dönemin tanığı Akat’ın da belirttiği üzere, “o yıllarda gelmesi muhtemel ilerici darbeyi sosyalistlerin destekleyip desteklemeyeceği meselesi bir yerde ATÜT-feodalite tartışmasını” doğurmuştu.¹³ Hatta TİP içindeki hiziplerin ortaya çıkışı bile Osmanlı toplum yapısının ne olduğu tartışmasıyla eşgüdümlü gerçekleşmişti. Boran ve çevresi “merkezi feodalite”, Aybar ve çevresi “ATÜT”, Belli örneğinde görüldüğü üzere, MDD’nin (Millî Demokratik Devrim) nüvesini teşkil edecek sair gruplar ise “feodalite” tezini savunarak farklı klikleri meydana getirmişti.¹⁴ Benzer bir tasnifi yazar da yapmış ve TİP’teki hizipleşmede Aydınlik Sosyalist Dergi, Proleter Devrimci Aydınlik, Millî Demokratik Devrimci gibi çevrelerin Osmanlıyı feodalite ile Boran ve çevresinin merkezi feodalite ile Aybar ve çevresinin ise ATÜT’le karşıladığını aktarmıştır.¹⁵ Yazar bu tasnife de uygun bir şekilde Atılğan’dan muktebes, 1969 tarihinden itibaren Avciöğlü’nun Devrim

¹¹ *age.*, s. 167-188.

¹² *age.*, s. 131-133.

¹³ Nurettin Kalkan, “İdris Küçükömer: Araftaki Bekçi”, *Cumhuriyet Dönemi Türk Düşüncesi*, Ed. Öner Buçukçu, Bibliyotek Yayınları, Ankara, 2017, s. 104.

¹⁴ Özgür Mutlu Ulus, *Türkiye’de Sol ve Ordu (1960-1971)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 209.

¹⁵ *age.*, s. 377.

gazetesinin TİP’e artık eskisi gibi muhalefet etmediğini çünkü artık “ceberrut devlet” tezini işleyen Aybar’ın TİP’in yönetiminde olmadığını ve işçi sınıfının öncülüğünü savunan Boran-Aren ikilisinin artık partiyi yönettiğini aktarmaktadır.¹⁶ Bu noktada esasında TİP’in 1969 seçimlerinden aldığı oy oranını ön plana çıkarmak (oy oranı %2’ye, sandalye sayısı ise 15’ten 2’ye düşmüştü¹⁷) ve tahlili bunun üzerinden yapmak, her daim politik eylemin fikrin önüne geçtiği söz konusu manzarada daha sağlıklı olabilir. Zira Avcıoğlu’nun sadece 1965 sonrası aldığı siyasal konumlanmalardaki derin farklılıklar, meselenin fikrî kamplaşmanın ötesinde olabileceği ihtimalini mümkün kılmaktadır.

Şerif Mardin’e ait;

“Türkiye’de aydın, ülke konularıyla ilgilenen ve bu sorunları düzeltmeye uğraşan nizam-ı âlemciye verilen addır. Düzeltme işini de Osmanlı’dan beri genellikle bürokrasi içinde yaptığından; Türk aydını kendini devletin ilerisi için sorumlu gören yöneticilerden biri saymayı sürdürür”¹⁸

şeklindeki veciz ifade, 1960’lı yılların Türk solundaki aydın profilini anlamak için gerekli ama yeterli olmayan bir tespittir. Zira bu dönemin sol merkezli aydınları içerisinde, mevcut düzen içerisinde yer almanın haricinde düzen değişikliğinde öncü rol oynama güdüsü de bulunmaktadır. Kitabın problematiği dahilinde, Türk solunun ilmî bir meseleyi siyasal motivasyon dairesinde işlemesi, Kurtuluş Kayalı’nın Hilmi Ziya’dan mülhem “Türkiye’de aydının güncel sorunlara tutkunluğu” tespiti çerçevesinde değerlendirilmelidir. Kayalı’ya göre Türk aydını güncel sorunlara sadece ilgi duymamakta ayrıca sorunları çözme misyonunu da kendisinde görmektedir. 1960 sonrasında ise aydın güncel sorunları çözmenin yolunu siyasette aramıştır.¹⁹ Osmanlı toplum yapısı üzerine olan bu tartışmalara tarihçilerin fazla ilgi göstermemesinin altında da meselenin güncelliği ve siyasallığı yer almaktadır. Yazar İnalçık dâhil birçok tarihçinin söz konusu tartışmaya dair fikirlerine yer verir. Mesela İlber Ortaylı bu hususta müracaat edilen isimlerden birisidir. Ortaylı, 1960’larda hararetle yaşanan bu tartışmalarda tarihçiliğin bulunmamasını eleştirmiştir.²⁰ Hâlbuki kitabın en ilgi çekici kısımlarından birisini teşkil ettiği üzere, esasında dönemin Türk solundaki kamplaşmasının öncü karakterlerinden Doğan Avcıoğlu’nun Devrim gazetesinde İlber Ortaylı önde gelen yazarlardan birisi olmuş ve bu tartışmalara

¹⁶ *age.*, s. 337.

¹⁷ Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 178.

¹⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 144.

¹⁹ Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 24.

²⁰ Akkurt, *age.*, s. 14.

katılmıştır.²¹ Tartışmaların akademiye yansımaları ise yine meselesin siyasallığına açık bir biçimde ışık tutar. Eser, bu noktada Oya Sencer'in doktora tezi konusunu seçerken tercih sebebini aktarır. Sencer şu sözleri söyler:

“Ben doktora konusu olarak Türkiye’de işçi sınıfını seçmişim. Türkiye işçi sınıfının köklerinin tarihe uzandığını, devrimde öncü rol olabilecek bir olgunluğa eriştiğini ispata çalışıyor, işçi sınıfı öncülüğünde sosyalist devrim stratejisine bilimsel-teorik temel hazırlıyordum.”²²

Sencer devrimde işçi sınıfının öncülüğü savını vurgularken, ATÜT’ü değil feodalite tezini işleyecekti çünkü TİP içerisindeki Aybar-Boran çekişmesinde, ATÜT’ü savunan Aybar’ı değil, merkezî feodalite tezini savunan Boran’ı desteklemekteydi.²³ Bütün bunlara rağmen eser 1960’lı yıllarda yaşanan söz konusu tartışmanın Türk fikir hayatına, sosyal bilim disiplinlerine politik iktisadî perspektif çerçevesinde katkılarını, yine önde gelen tarihçilere başvurmak suretiyle okuyucuya sunar. Kitabın başında, Türk fikir hayatında kurucu işlevi olan Namık Kemal’in Londra’da iktisat dersi aldığı yıllarda Marx’ın Kapital’inin yayımlanmış olduğu ancak Kemal’in ne Marx’a ne de Kapital’e ilgi duyduğuna dair herhangi bir emare bulunmadığı belirtilmesi ise aslında yazarın Türk fikir tarihinin serencamına dair bir durum tespitidir.²⁴

Yazar Türk solunda Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına değinirken dönemin önemli aktörlerine de mercek tutmuştur. Avcıoğlu yazarın üzerinde en çok durduğu kişilerin başında gelmektedir. Bu noktada Avcıoğlu’nun “Türkiye’nin Düzeni” eserinin nesiller üzerinde yarattığı ilgi değerlendirilmiştir. Akkurt Türkiye’nin Düzeni’nin Marksist “praksis” kavramından mühlhem teori-pratik birlikteliğini sağladığı düşüncesinde olup bu durumun kitabın gördüğü teveccühteki önemli bir sebep olduğu kanaatindedir.²⁵ Türkiye’nin Düzeni’nin yayımlanmasının hemen akabinde Taner Timur’un “Teorisiz Bir Devrimci”²⁶, Demirtaş Ceyhun’un “Montaj Bilim”²⁷ eleştirilerine cevap niteliği taşıdığına

²¹ *age.*, s. 340-342. Yazarın Ortaylı ve Devrim gazetesine dair aktarımları, ileride Ortaylı’ya dair biyografi yazacak araştırmacı için oldukça dikkat çekici mahiyettedir.

²² *age.*, s.305.

²³ *age.*, s. 306.

²⁴ *age.*, s. 47.

²⁵ *age.*, s. 261.

²⁶ Ertan Cengiz, “Avcıoğlu: Teorisiz Bir Devrimci”, EMEK, 11 Ağustos 1969, s. 8-11. Taner Timur’un o dönemde askerde olması nedeniyle tenkit “Ertan Cengiz” müstearıyla çıkmıştır. Bkz. Yön-Devrim Hareketi, 3.Baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 2020, s. 78.

²⁷ Demirtaş Ceyhun, “Türkiye’nin Düzeni= Montaj Bilim: Kapıkulu Bürokratlar mı? Emekçi Kitleler mi?”, *ANT*, 8 Nisan 1969, s. 8-9; Demirtaş Ceyhun, Türkiye’nin Düzeni= Montaj Bilim: Kapıkulunun İdeolojisi?, *ANT*, 15 Nisan 1969, s. 8-9; Demirtaş Ceyhun, “Türkiye’nin Düzeni= Montaj Bilim: Türkiye İçin Hangi Kalkınma Modeli?”, *ANT*, 22 Nisan 1969, s. 8-9.

hissettiren bu yorum sorgulanmaya muhtaçtır. Timur ve Ceyhun’un tenkitleri dönemin siyasallığıyla doğrudan ilintidir ve bu iki isim benzer tenkitleri kendileriyle aynı siyasal pozisyonda bulunan yazarlardan esirgemiştir. Ancak, “*olaylar teorisi geçmiştir*” düsturunu edinen Avcıoğlu’nun,²⁸ bu kitapta teori-pratik birlikteliğini sağlamaktan ziyade tasavvur ettiği pratiğe, teoriyi oldukça da zorlayarak araç kıldığı görülmektedir. Nitekim aslında yazar da kitabın başka bir yerinde Avcıoğlu’nun feodalite yerine “prekapitalizm” kelimesini kullanmasını devrimci tavra mugayir gören Şahin Alpar’a cevaben; Avcıoğlu’nun “kendisine yön vermeyecek bir tanımla vakit kaybetmek istemediği”, “bugüne ve yarına dair çıkarsama yapmasına” imkân verecek tanımlarla meşgul olduğunu belirtmektedir.²⁹ Avcıoğlu’nun bu tavrı Murat Belge’den iktibasla; Türk toplumunun düşünce ile kurduğu pragmatik ilişki neticesinde fikrin Türk seçkinlerinin “efendisi” değil “yardımcısı” olabildiği yorumuyla³⁰ ya da Falih Rıfki Atay’ın; “*Moskova’da kitap hayatı, bizde hayat kitabı zorlamıştır. Nazariye ezbercisi değil, hayat ve realite adamlarımız*” tespitiyle değerlendirilebilir.³¹

Yazar, Avcıoğlu’nun prekapitalizm kavramını Rodinson’dan ilham aldığını oysa Kıvılcımlı’yı da bu bağlamda zikredebileceği ancak Kıvılcımlı’ya kitap tek bir atıf olmadığını zikretmiştir.³² Aktarılan bu bilgi, kitapta değerlendirilmeye çalışılan temel meselelerden birisi için oldukça çarpıcıdır. Şayet mezkûr bilgi, Avcıoğlu’nun Türkiye’nin Düzeninde Sabri Ülgener, İbrahim Kafesoğlu, Zeki Velidi Togan, Kemal Karpat, Mümtaz Turhan gibi isimlere çalışmasında atıf yaptığı bilgisiyle beraber değerlendirilirse dönemin Türk solu içerisindeki kampaşmanın tezahürleri daha iyi anlaşılabilir. Yazar, Avcıoğlu’nun Fuat Köprülü’ye de hiç atıf yapmamasını, “üzerinde düşünülmesi gereken” bir durum olarak değerlendirmiştir. Okuyucu bu duruma dair historiografik ve/veya siyasi bir değerlendirmeyi, farazî olacak olsa da, beklemektedir. Keza 60’lı yıllar yazınına oldukça hakim olan yazardan okuyucu, *Türkiye’nin Düzeni*’nde “millî kalkınma yolu” bahsinde Mısır’dan bahsedilmediğine dair ampirik bilginin ötesinde (ki bu 370.dipnotta verilmiş) analitik bir yorum talep etmektedir. Tabii bu beklentilerin kitap dâhilinde karşılanmaması, oldukça hacimli eserin değerinden azade bir keyfiyet olup sadece bunların kitabın diğer baskılarında yapılması tarafımızca önerilmektedir.

²⁸ Atılğan, *age.*, s. 93.

²⁹ *age.*, s. 293.

³⁰ Murat Belge, “Mustafa Kemal ve Kemalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 2:Kemalizm*, ed.Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 6.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 42.

³¹ Hande Özkan, “Falih Rıfki Atay”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 2:Kemalizm*, s. 67.

³² Akkurt, *age.*, s. 263.